

GRAMIN SAMAJMA PARIVARTAN: EK SAMAJSHASTRIY ABHYAS

ગ્રામીણ સમાજમાં પરિવર્તન : એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

Ravindrakumar P. Barot

Ph.D. Scholar, Gujarat University, Ahmedabad, Gujarat, India.

ABSTRACT

પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. પરિવર્તન એ અવિરત સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિશ્વની દરેક વસ્તુ, પદાર્થ જેવા ભૌતિક અને અભૌતિક બાબતોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. વ્યક્તિના જન્મથી મૃત્યુ સુધીની અવસ્થામાં પણ વિવિધ તબક્કાઓ જોવા મળે છે. બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. વ્યક્તિના વલણો માન્યતાઓ, નિયમો, સિદ્ધાંતો, વિચારોમાં પરિવર્તન આવતું હોય છે. પ્રકૃતિમાં પણ ઋતુચક્ર જોવા મળે છે. એક જ સમયે વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. અર્થાત પ્રાકૃતિક વ્યક્તિગત કે સામાજિક બાબતોમાં પરિવર્તન દેખાય છે. પરિવર્તન એ પ્રત્યેક સમાજનું મહત્વનું લક્ષણ છે. કોમ્પના મતે દરેક સમાજમાં સ્થિત્યાત્મક અને ગત્યાત્મકના લક્ષણો હોય છે. અર્થાત કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર ઝડપથી આવતા નથી જ્યારે કેટલીક બાબતોમાં ફેરફારો ઝડપથી આવે છે. જેમ કે ભૌતિક બાબતોમાં ઝડપથી પરિવર્તન આવે છે. જ્યારે અભૌતિક બાબતોમાં ખૂબ ધીમી ગતિએ પરિવર્તન આવે છે. સમાજમાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો, વ્યક્તિ અને જૂથ વચ્ચેના સંબંધો અને જૂથ-જૂથ વચ્ચેના સંબંધોમાં પણ પરિવર્તન આવતું હોય છે. સમાજના માળખાકીય વ્યવસ્થા તંત્રમાં પણ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. સામાજિક પરિવર્તન સામાજિક પ્રક્રિયા, ધોરણો, સ્વરૂપોના કોઈપણ પાસાને થવા વાળા તફાવતો યા સંશોધનો. આ એક વ્યાપક શબ્દ છે. જેનાથી સામાજિક આંદોલનો પ્રત્યેક પ્રકારના પરિણામોનું જ્ઞાન થાય છે. અથવા જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાજિક પરિવર્તનનો પ્રતિગામી, પ્રગતિગામી, સ્થાયી-અસ્થાયી, આયોજિત-નિયોજિત, એક દિશાગામી-બહુદિશાગામી, ઉપયોગી- હાનીકારક હોઈ શકે છે. તેને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય.

કી-શબ્દ: પરિવર્તન, સામાજિક પરિવર્તન, આર્થિક પરિવર્તન, સામાજિક પરિવર્તન, સ્ત્રીનું સ્થાન, રાજકીય પરિવર્તન, સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન, ધાર્મિક પરિવર્તન.

પ્રસ્તાવના:

વર્તમાન સમયમાં અનેક પરિબલોની અસર હેઠળ ગ્રામીણ સમુદાયમાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક વગેરે પરિવર્તનો જોવા મળે છે. પરિવર્તન એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. પરિવર્તન એ અવિરત સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિશ્વની દરેક વસ્તુ, પદાર્થ જેવા ભૌતિક અને અભૌતિક બાબતોમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. વ્યક્તિના જન્મથી મૃત્યુ સુધીની અવસ્થામાં પણ વિવિધ તબક્કાઓ જોવા મળે છે. બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. વ્યક્તિના વલણો માન્યતાઓ, નિયમો, સિદ્ધાંતો, વિચારોમાં પરિવર્તન આવતું હોય છે. પ્રકૃતિમાં પણ ઋતુચક્ર જોવા મળે છે. એક જ સમયે વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. અર્થાત પ્રાકૃતિક વ્યક્તિગત કે સામાજિક બાબતોમાં પરિવર્તન દેખાય છે. પરિવર્તન એ પ્રત્યેક સમાજનું મહત્વનું લક્ષણ છે. કોમ્પના મતે દરેક સમાજમાં સ્થિત્યાત્મક અને ગત્યાત્મકના લક્ષણો હોય છે. અર્થાત કેટલીક બાબતોમાં ફેરફાર ઝડપથી આવતા નથી જ્યારે કેટલીક બાબતોમાં ફેરફારો ઝડપથી આવે છે. જેમ કે ભૌતિક બાબતોમાં ઝડપથી પરિવર્તન આવે છે. જ્યારે અભૌતિક બાબતોમાં ખૂબ ધીમી ગતિએ પરિવર્તન આવે છે. સમાજમાં વ્યક્તિ, વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો, વ્યક્તિ અને જૂથ વચ્ચેના સંબંધો

અને જૂથ – જૂથ વચ્ચેના સંબંધોમાં પણ પરિવર્તન આવતું હોય છે. સમાજના માળખાકીય વ્યવસ્થા તંત્રમાં પણ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. પ્રસ્તુત પેપર મારા પીએચ.ડી.ના અભ્યાસના ભાગ રૂપે મેળવેલ માહિતીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

પરિવર્તનનો ખ્યાલ:

સામાજિક પરિવર્તન ઘણી રીતે થતું જોવા મળે છે. દા.ત. કોઈને એક ને એક વસ્તુ વધુ સમય ગમતી નથી. તેનો સમય જતાં તેમાં આપણે ફેરફાર કરીએ છીએ. તેમ સમાજમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. આથી બધી જ ચીજવસ્તુમાં ફેરફાર કરીએ છીએ. માનવી વધુ લાગણીશીલ હોય છે અને તેથી તે પ્રત્યે લાગણી દાખવતો થાય છે પણ તેને બદલતો નથી પણ જે વસ્તુ છે તેમાં કંઈકને કંઈક ઉમેરો કરતો હોય છે. અથવા પરિવર્તન લાવતો હોય છે. પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સાર્વત્રિક અને સહજ હોય છે. સમાજ ક્ષણ-ક્ષણે બદલાતો રહે છે. કેટલાક વિચારકોએ કહ્યું છે કે, દરેક લક્ષણોમાં માનવી સમાજને ટકાવી રાખવા માટે બે બાબતોને મહત્વ આપે છે. ૧. સામાજીકરણ અને ૨. સામાજિક નિયંત્રણ આમ, પરિવર્તન એ જ વાસ્તવિકતા છે.

ફિંસલે ડેવિસ :

સામાજિક સંગઠનમાં એટલે કે, સમાજની રચના અને કાર્યમાં થતા ફેરફારને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય.

એલ્વિનન બોસ્કોફ :

સામાજિક પરિવર્તન એ એવી બુદ્ધિગમ્ય પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા નિશ્ચિત સામાજિક વ્યવસ્થામાં તથા કાર્ય પ્રણાલિકામાં થવા વાળા મહત્વપૂર્ણ ફેરફારોને જાણી શકાય છે.

ફેરર ચાઈલ્ડના મતે :

સામાજિક પરિવર્તન સામાજિક પ્રક્રિયા, ધોરણો, સ્વરૂપોના કોઈપણ પાસાને થવાવાળા તફાવતો યા સંશોધનો. આ એક વ્યાપક શબ્દ છે. જેનાથી સામાજિક આંદોલનો પ્રત્યેક પ્રકારના પરિણામોનું જ્ઞાન થાય છે. અથવા જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાજિક પરિવર્તનનો પ્રતિગામી, પ્રગતિગામી, સ્થાયી-અસ્થાયી, આયોજિત- નિયોજિત, એક દિશાગામી – બહુદિશાગામી, ઉપયોગી – હાનીકારક હોઈ શકે છે. તેને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય.

મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનનો અર્થ સામાજિક ક્રિયાઓ આંતર ક્રિયાઓ ઉપર ધોરણોમાં થવાવાળા પરિવર્તનથી સંબંધિત છે. સામાજિક પરિવર્તનો સામાજિક રચનામાં રહેલા આદર્શો, મૂલ્યો, ધોરણોમાં થવાવાળા પરિવર્તનોના પરિણામે તેની અભિવ્યક્તિઓને તેમા જોડી શકાય. મૂરના મતે સામાજિક પરિવર્તન તથા નાની નાની ક્રિયાઓ થવાવાળી ક્રમબદ્ધતા જો આંતર સ્પષ્ટ કરવાનું કે સંગઠિત રીતે એક વ્યવસ્થાની અંદર સ્વંય થતા ફેરફારોની પ્રક્રિયામાં તે નિર્દેશ કરે છે.

સામાજિક પરિવર્તનની ઉપરોક્ત વિવિધ વ્યાખ્યાઓને આધારે આપણે કહી શકીએ કે પ્રત્યેક પરિવર્તન સામાજિક પરિવર્તનો નથી. પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનો સમાજની સામાજિક સ્થિતિ અને કાર્યોમાં થતા પરિવર્તનો છે. સામાજિક સંગઠન, રચનાતંત્ર અને કાર્યો બંનેના મિશ્રણથી બને છે. આથી રચનાતંત્ર અને કાર્યોમાં થતા પરિવર્તનો સામાજિક પરિવર્તન તરીકે ઓળખાવી શકાય. આ જ પ્રમાણે સામાજિક સંસ્થાઓ, સામાજિક પ્રક્રિયાઓ, સામાજિક સંબંધોમાં સામાજિક આંતરક્રિયાઓમાં થતા પરિવર્તનોને સામાજિક પરિવર્તનો કહી શકાય.

ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન :-

સામાન્ય રીતે ભારતીય ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ તપાસીએતો મુખ્યત્વે કુદરત આધારિત વ્યવસાય ખેતી, જ્ઞાતિ આધારિત કારીગર પ્રકારના વ્યવસાયો, સાદુ શ્રમ વિભાજન, ગતિશીલતાની ઓછી તકો, ઓછી ઉત્પાદકતા, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઓછો ઉપયોગ વગેરે જોવા મળે છે.

ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તનની શરૂઆત બ્રિટિશ અમલથી થઈ હતી. પરંતુ તેની નકારાત્મક અસરોને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ. સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજ માટે આયોજિત વિકાસના જે પ્રયત્નો થયા તેને

કારણે ગામડાના આર્થિક જીવનમાં ઉધ્વગામી પરિવર્તનો આવ્યા. જમીન સુધારણા કાયદો, સામુદાયિક વિકાસ યોજના, સિંચાઈ યોજના, યાંત્રીકરણ, સુધારેલ ખેતી પદ્ધતિ, સહકારી મંડળીઓ, ડેરી ઉદ્યોગ, ધિરાણ વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, વાહન વ્યવહાર, ઉદ્યોગીકરણ, સ્થળાંતર, ખેડૂત આંદોલનો, સરકારી યોજનાઓ, સ્વૈચ્છીક સંગઠનોના પ્રયત્નો, શહેરી કરણ વગેરે પરિબળોને કારણે ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે.

અભ્યાસ હેઠળના ૭૫ ઉત્તરદાતાઓ એ જણાવ્યું હતું કે ગામડાઓમાં ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ દાખલ થતાં તેમની આર્થિક ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો છે. કુદરત પર આધારિત ખેતીની જગ્યાએ હવે સિંચાઈની સગવડો મળતાં ઉત્પાદનમાં વધારો થવા લાગ્યો છે. ખેતીમાં આધુનિક ટેકનોલોજી, સુધારેલ ખાતર – બિયારણ, યંત્રોનો ઉપયોગ, નવા સંશોધનો વગેરેને કારણે ઉત્પાદન વધ્યું છે. અભ્યાસ હેઠળના બહુમતિ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ સુધારેલ બિયારણ, જંતુ નાશક દવાઓ, રાસાયણિક ખાતર વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. ખેતીમાં પરંપરાગત હળ અને બળદની જગ્યાએ યંત્રોનો ઉપયોગ તમામ ક્ષેત્રે શક્ય બન્યા છે. ૨૦% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ કૃષિ મેગેઝિન તથા સમાચારો વાંચે છે. દૂરદર્શન પર કૃષિ અંગેના કાર્યક્રમો જુએ છે.

પરંપરાગત ગામડામાં ફક્ત ઉમર અને લિંગ આધારિત શ્રમ વિભાજન જોવા મળતું હતું. હવે આધુનિક યંત્રો, નવી પદ્ધતિઓ દાખલતા તેના જાણકાર માણસોની જરૂર પડે છે એટલે સાદા શ્રમ વિભાજનની જગ્યાએ જટિલ શ્રમ વિભાજન જોવા મળે છે. ઉત્પાદિત પાકને ખેડૂતો હવે ઝડપથી પોતાની નજીકના માર્કેટયાર્ડ કે સહકારી મંડળીઓમાં વેચે છે. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારના ઝડપી વિકાસને કારણે સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા ઝડપી બની છે. પરિણામે ઉત્પાદન કે કાચા માલની ખરીદી અને વેચાણ ઝડપી શક્ય બન્યાં છે. સરકારી મંડળીઓ, કૃષિ ધીરાણ મંડળીઓ તથા રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કો દ્વારા ખેડૂતોને જરૂરી ધીરાણ આપવામાં આવે છે. અભ્યાસ હેઠળના બહુમતિ ઉત્તરદાતાઓએ ધીરાણ મેળવેલ હતું. પરંપરાગત પાકોની જગ્યાએ હવે રોકડીયા અને વધુ ઉત્પાદન આપે તેવા પાકો તરફનો ઝોક વધતો જાય છે. ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ ઓછા સમયમાં ઓછા ખર્ચે વધુ ઉત્પાદન આપે તેવા રોકડીયા પાકોને પ્રાધ્યાન્ય આપે છે. એટલે કે ખેતીમાં નફાલક્ષી અને વેપારલક્ષી વિચારસરણી જોવા મળે છે. ખેડૂતો હવે નફો/ખોટનો હિસાબ કરતા થયા છે. મુખ્યત્વે મગફળી, વરીયાળી, રોયડો, ઘઉં, કેળ, તમાકુ તથા અન્ય રોકડીયા પાકો પકવે છે. મુખ્ય ખેતી વ્યવસાયની સાથે ગામડાઓમાં ગૌણ વ્યવસાય તરીકે પશુપાલનનો વ્યવસાય જોવા મળે છે. ડેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ તથા ખેતી ને કારણે ઘાસ ચારાની વ્યવસ્થાને કારણે ગામડામાં પશુપાલનનો વ્યવસાય વિકસ્યો છે. અભ્યાસ હેઠળના ૬૫ ઉત્તરદાતાઓ માસીક રૂપિયા ૧૦ થી ૨૦ હજાર ની આવક પશુપાલનથી મેળવે છે. ખેતી માટે છાણીયુ ખાતર સરળતાથી મળે છે. ૧૫ ઉત્તરદાતાઓ ગોબર ગેસ પ્લાન્ટ

ધરાવતા હતા.

ગ્રામીણ સમુદાયની પરંપરાગત જજમાની પ્રથા તૂટવા લાગી છે. જ્ઞાતિ આધારિત કારીગર પ્રકારની સેવાઓની જગ્યાએ નાણાં વિનિમય પ્રથા અમલમાં આવી છે. આર્થિક વ્યવહારોમાં કરારના તત્વો જોવા મળે છે. ગામડાઓમાં શૈક્ષણિક વિકાસને કારણે પરંપરાગત જ્ઞાતિગત વ્યવસાયની પ્રથા બંધ થવા પામી છે. અને વ્યાવસાયિક ગતિશીલતા શક્ય બની છે. ગમે તે જ્ઞાતિની વ્યક્તિ ગમે તે વ્યવસાયમાં જોડાઈ શકે છે. અભ્યાસ હેઠળના બહુમતિ નોકરીયાતો શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાયેલ હતા કે જે ખેતી અને પશુપાલન પણ કરે છે. સરકારી યોજનાઓ તથા વ્યવસાય અને શિક્ષણની તકો ને કારણે નિમ્ન જ્ઞાતિના ગામડાના લોકો પણ ઉચ્ચ વ્યવસાયોમાં જોડાયા છે અને વધુ આવક મેળવતા થયા છે. સ્થળાંતરને કારણે ગ્રામીણ – શહેરી સંપર્કોની માત્રા વધી છે. ઉધોગીકરણને કારણે ગામડાના લોકો રોજગારી મેળવવા નજીકના શહેરો તરફ વળ્યા છે. સંપર્કને કારણે સામાજિક અલગતામાં ઘટાડો થવા પામ્યો છે. ગામડામાં વાહનો, કૃષિયંત્રો, રાયરચીલુ વગેરે બાબતોમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના ગામડાઓમાં બહુમતિ કુટુંબોમાં દ્વિચક્રી વાહનો અને કેટલાક પાસે ફોર વીલર પણ જોવા મળ્યા હતા. ગેસ, ઘરઘંટી, ટીવી કે કમ્પ્યુટર જેવા ઉપકરણો કુટુંબોમાં જોવા મળ્યા હતા. શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગામડાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી રહી છે. ૮૦ % ઉપરાંતના મોટા ભાગના ઉત્તરદાતાઓ તેમના સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ ધ્વારા નોકરીની પસંદગી કરી હતી. ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાનું ધ્યેય હવે માત્ર આજીવિકા પુરતું મર્યાદિત રહ્યું નથી. નફાલક્ષી અને બજારલક્ષી અર્થવ્યવસ્થામાં જમીન મિલકત વસ્તુલક્ષી બની છે. રોકડીયા પાકો શહેરોમાં આવતા થયા છે. ખેતીના સાધનોનું આધુનિકરણ થયું છે. કેનાલ, બોરીબંધ, પાતાળકુવા, બોર-ખેતતલાવડી વગેરેને કારણે સિંચાઈ વ્યવસ્થા વધતાં ઉત્પાદન આવકમાં વધારો થયો છે. ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રનું અંગ બની ગઈ છે. આર્થિક ક્ષેત્રે સામંતશાહી નાબુદ થઈ છે. આવક વધતાં લોકોમાં બચતનું વલણ પણ કેળવાય છે.

સામાજિક પરિવર્તનનું :

સામાજિક પરિવર્તન તપાસતા પ્રસ્તુત અભ્યાસ હેઠળના ગ્રામીણ સમુદાયમાં કુટુંબ, લગ્ન, જ્ઞાતિ વગેરે ક્ષેત્રે આવેલા પરિવર્તનો તપાસવામાં આવ્યા છે.

કુટુંબ સંસ્થામાં આવેલ પરિવર્તન :

કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધો અંગે તપાસ કરતા જાણવા મળ્યું છે કે મા-બાપ અને સંતાનો વચ્ચેના સંબંધોમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. સમગ્ર રીતે મર્યાદાના સંબંધો તૂટતા જાય છે. આજ્ઞાપાલનનું વલણ બદલાયું છે. વડીલોની અપેક્ષાઓ યુવાનોને ન ગમતી હોય તેમ જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના ૭૩ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે અમો કેટલીક વાર અનિચ્છાએ સંતાનોની અમૂક બાબતો સ્વીકારીએ છીએ. જેમ કે પહેરવેશ,

આધુનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, મોજશોખ, અમર્યાદિત જરૂરીયાતો વગેરે. પતિ – પત્નીના સંબંધો પણ સ્વતંત્રતા અને સમાનતા તરફ વળેલા જોવા મળે છે. જો કે સંયુક્ત કુટુંબમાં તેનું પ્રમાણ મર્યાદિત જોવા મળે છે. તેમ છતાં બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. તે બાબત બહુમતિ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવી હતી. કેટલીક જગ્યાએ અનુકુલનના પ્રશ્નો પણ ઉપસ્થિત થાય છે. મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી હોવાથી તે સમાજથી વિખૂટું પડીને એકલવાયું જીવન જીવી શકતો નથી. તેથી તે કુટુંબ જેવી સામાજિક સંસ્થામાં રહીને જીવન વ્યતિત કરતો હોય છે. સમાજમાં કુટુંબની રચના માટે લગ્નસંસ્થા જવાબદાર છે. તેથી જ એમ કહેવાય છે કે, 'લગ્ન એ કુટુંબ સંસ્થાનું પ્રવેશ દ્વાર' છે. લગ્નસંસ્થા દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષ પોતાનો જીવનસાથી પ્રાપ્ત કરીને નિરસ જીવનને રસમય બનાવે છે. લગ્નસંસ્થાથી પતિ-પત્ની અને સંતાનો વચ્ચે જીવનનિર્વાહ માટે પારસ્પરિક સહકાર અને વારસા-મિલકત હક્કો નક્કી થાય છે. લગ્નથી જોડાયેલા સ્ત્રી-પુરુષ અનુક્રમે પતિ અને પત્નીનો દરજ્જો મેળવીને પરસ્પર જાતીય હક્કો પ્રાપ્ત કરે છે. અને પરસ્પર એકબીજા પ્રત્યેની ભૂમિકા નક્કી કરે છે. બાળકોને સમાજ સ્વીકૃત સામાજિક દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના દરેક સમાજમાં લગ્નસંસ્થા આવશ્યક અને સાર્વત્રિક સંસ્થા તરીકે જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના ગ્રામીણ સમાજમાં લગ્ન એક સંસ્કાર તરીકે જોવા મળે છે.

અભ્યાસ હેઠળના ગ્રામીણ સમાજમાં લગ્ન કરવું એ દરેક સ્ત્રી-પુરુષ માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. કુંવારા હોય તો મેણા-ટોણાં સાંભળવા પડે છે. જેથી ભાગ્યે જ કુંવારા સ્ત્રી-પુરુષો જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના આ સમાજમાં એક પતિ – પત્ની લગ્નને આદર્શ લગ્ન તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. જીવનસાથી પસંદ કરવા અંગેના પસંદગી વિષયક અને નિષેધાત્મક નિયમો જોવા મળે છે. અહીં બર્દિલગ્ન ગોત્ર નિષેધનું પાલન ચુસ્ત રીતે કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાની જ્ઞાતિમાંથી જ જીવનસાથીની પસંદગી કરવાની હોય છે. મોટા ભાગે પરંપરાગત ગ્રામીણ સમાજમાં વડીલો કે સંબંધીઓ ધ્વારા જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં આવતી હતી. વર્તમાન સમયમાં આ વિષયે નોંધપાત્ર પરિવર્તનો આવેલ છે. મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાનું વલણ વધતું જાય છે. જીવનસાથીની પસંદગી માટે પરંપરાગત પસંદગીના ધોરણો પણ બદલાયા છે. અભ્યાસ હેઠળના ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી જીવનસાથીના ધોરણો અંગે માહિતી મેળવવામાં આવી હતી.

કુટુંબમાં સ્ત્રીનું સ્થાન :

અભ્યાસ હેઠળના સમાજમાં પ્રથમ નજરે જોતા સ્ત્રી-પુરુષનો સામાજિક દરજ્જો લગભગ સમાન જોવા મળે છે. તેમ છતાં પુરુષોની કક્ષાએ સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન નિમ્ન હોય તેવું જણાયું હતું. દિકરીના જન્મને આવકારવામાં આવે છે પરંતુ પુત્ર જન્મનું મહત્વ ઓછું થયું નથી. પ્રસંગોપાત્ત સ્ત્રીઓને સામાજિક, ધાર્મિક બાબતોમાં ખૂબજ મહત્વ આપવામાં આવે છે. માન – સન્માન આપવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. અભ્યાસ હેઠળના કુટુંબોમાં ૨૦ જેટલી

સ્ત્રીઓ શિક્ષિકાનો વ્યવસાય કરતી જણાઈ હતી. પ્રત્યેક ગામમાં પંચાયતોમાં પણ સ્ત્રી પ્રતિનિધિત્વ જોવા મળ્યું હતું. કુટુંબને મહત્વની બાબતોમાં નિર્ણય લેવા સ્ત્રીઓને પુછવામાં આવે છે. જો કે કાયદાકીય રીતે મિલકત અધિકાર મળવા હોવા છતાં કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યે જ આ અધિકાર મેળવવા તરફ વળે છે. કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના સંબંધોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. તેમ ૮૫ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. લગ્ન, છેટાછેડા, કૌટુંબિક ઝઘડા કે સંપત્તિના ઝઘડાઓમાં હવે ન્યાયનું ક્ષેત્ર કાયદો, કોર્ટ બની છે. ગ્રામીણ સમાજમાંથી જજમાની પ્રથા લુપ્ત થઈ છે. તેમ ૮૦ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. રોકડ વ્યવહારને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે.

રાજકીય વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન:

પરંપરાગત ગ્રામીણ સમાજમાં મુખી જ્ઞાતિ પંચાયતના વડા અમર્યાદિત સત્તા ભોગવતા હતા. વર્તમાન પંચાયતિ રાજ અને રાજકીય સુધારાએ ગ્રામીણ સમાજની રાજકીય બાબતોમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આણ્યું છે. લોકશાહી, સ્વતંત્રતા, સમાનતા જેવા મૂલ્યો ને કારણે વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓ પણ રાજકીય રીતે જોડાવવા લાગી છે. અભ્યાસ હેઠળના દરેક ગામોમાં મહિલા પ્રતિનિધિ ગ્રામ પંચાયતોમાં જોવા મળ્યા હતા. એક પંચાયતના તમામ સભ્યો મહિલાઓ હતી અને સરપંચ પણ મહિલા હતા. ૯૮ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ મતદાન કરવું એ પોતાની નૈતિક જવાબદારી છે. અને મતદાન કરવું જોઈએ. બહુમતી ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે પોતાના સ્વતંત્ર નિર્ણયને આધારે યોગ્ય ઉમેદવારને મત આપવો જોઈએ. જ્ઞાતિ પંચાયતની પરંપરાગત સત્તા તૂટતી જાય છે. જો કે નોંધપાત્ર બાબત એ જોવા મળી કે અભ્યાસ હેઠળના ગામડાઓમાં પ્રભાવી જ્ઞાતિ, રાજકીય ક્ષેત્રે વર્ચસ્વ ધરાવે છે. જેમાં બારોટ, પટેલ અને ઠાકોર જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. રાજકારણમાં જ્ઞાતિ મહત્વનું પરિબળ જોવા મળે છે. પોતાની જ્ઞાતિના સભ્યને મત આપવો જોઈએ તેવું ૫૩ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું.

શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન:

શિક્ષણ એ વ્યક્તિના દરજ્જા અને પ્રતિષ્ઠાને અસર કરતું પરિબળ છે. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણના પ્રચાર પ્રસાર અને ગુણવત્તા માટે સરકાર ધ્વારા પણ વિવિધ યોજનાઓ સહિત પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. અને તેને પરિણામે ગ્રામીણ સમાજમાં દિન પ્રતિદિન શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના ઉત્તરદાતાઓમાં બહુમતિ ઉત્તરદાતાઓ શિક્ષિત જણાયા હતા. જો કે હજુ પણ ગ્રામીણ સમાજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે જોવા મળતું નથી. આજે પણ ડ્રોપ આઉટનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. સ્ત્રી શિક્ષણનું પ્રમાણ પુરૂષો કરતા ઓછું જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના ગામડાઓમાં યુવાનો – યુવતીઓ અપડાઉન કરીને કે હોસ્ટેલમાં રહીને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતા હોવાનું બહુમતિ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. વર્તમાન સમયમાં આજિવિકા માટે ફક્ત ખેતી કે પશુપાલન ઉપર આધાર ન રાખતાં ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવી સારી નોકરી ધ્વારા વધુ આર્થિક ઉપાર્જન કરવાનું વલણ વધતું જાય છે. ઉચ્ચ જીવન ધોરણની ઝંખના પણ શિક્ષણ માટે

પ્રેરક પરિબળ બન્યું છે.

અભ્યાસ હેઠળના તમામ ગામડાઓમાં બાલવાડી, પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ છે. પોતાના સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેમ ૯૮ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો ગ્રામીણ સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ છે. અને તેને કારણે ગ્રામીણ સમાજની પરંપરાગત વિચારસરણી, મૂલ્યો માન્યતાઓમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. ગતિશિલતાનું પ્રમાણ વધ્યું છે. સ્થળાંતરનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે.

સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન:

અભ્યાસ હેઠળના ગ્રામીણ સમાજમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયાઓને પરિણામે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન પણ જોવા મળે છે. પરંપરાગત મેળાઓ, હોળી નેતૃત્વ, મનોરંજન, ઉતાણી, તહેવારો વગેરેનું સ્વરૂપ તથા સહભાગી પણ ઓછું થતું જોવા મળે છે. અભ્યાસ હેઠળના વિસ્તારોમાં ઝાલાનો મેળો, આઠમનો મેળો, ઉર્સનો મેળો મહત્વના મેળા છે. વર્તમાન સમયમાં જોડીયાપાવા વાળો યુવાન કે સાત-દશ સ્ત્રીઓના સમૂહ ગાન સાથે થનગનતી યુવતીઓ હવે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ભજન મંડળી, હોળીનૃત્ય, ગેડીદડોની રમત વગેરેનું પરંપરાગત સ્વરૂપ બદલાયું છે. પ્રત્યેક સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં આધુનિકતા અને પ્રદર્શન વધુ જોવા મળે છે. પહેરવેશ, ખોરાક, જીવન ધોરણ, વૈચારિક મૂલ્યો વગેરે બાબતોમાં ફેરફાર થયેલા જોવા મળે છે. પરંપરાગત ભીત ચિત્રો હવે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પરંપરાગત કડલાં, ઓહળી, કેડકંદોરો, એરીંગ જેવા આભૂષણો હવે લુપ્ત થતાં જાય છે. મનોરંજનના આધુનિક ઉપકરણોનું પ્રમાણ વધતાં પરંપરાગત મનોરંજનની સંસ્કૃતિ લુપ્ત થતી જાય છે એમ ૮૩ ઉત્તરદાતાઓ જણાવ્યું હતું.

ધાર્મિક પરિવર્તન:

અભ્યાસ હેઠળના ગ્રામીણ સમાજમાં પ્રણામી, સતકેવલ, સ્વામીનારાયણ, યોગેશ્વર, રામાનંદી વગેરે મુખ્ય સંપ્રદાયો જોવા મળે છે. બહુમતિ ગ્રામીણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયેલ છે. ભજનકીર્તન, સત્સંગ, મેળાવડો, તહેવારોની ઉજવણી વગેરે ધ્વારા ધાર્મિક ભક્તિભાવ રજૂ થાય છે. ૭૫ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ નિયમિત દેવ દર્શને જાય છે. તથા પુનમ, શનિવાર, ગુરુવાર વગેરે દિવસે એકઠાણુ કરે છે. ૧૦૦ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓના ઘરે તેમના ઈષ્ટદેવની પુજા – આરાધના કરવામાં આવે છે. તથા તેમના કુળદેવીનું નૈવેદ્ય કરવામાં આવે છે. પરંપરાગત ગ્રામીણ સમાજમાં ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, બાધા – માનતા અને દોરા – ધાગા જેવી બાબતોને અનુસરવામાં આવતી હતી. તેમાં વર્તમાન સમયમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે તેમ ૮૭ % ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. જો કે નવી પેઢી એટલે કે યુવાનોમાં દેવ દર્શન કે ધાર્મિક પુજા – આરાધના તરફનો જોક ઘટતો જાય છે. બહુમતિ કુટુંબોમાં દેવ-દેવીની પુજા સ્ત્રીઓ ધ્વારા કરવામાં આવતી જોવા મળી હતી. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, આધુનિકરણ અને બિનસંપ્રદાયિકતાને કારણે પરંપરાગત ધર્મ

વ્યવસ્થા બદલાઈ રહી છે. બહુમતિ ગ્રામીણ સમાજ વાસ્તવિકતા અને વિજ્ઞાનવાદી વણલ તરફ વળ્યો હોય તેવું લાગે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. Dr. Jayesh N. Barot & Prof. Vajesinh K. Pagi : "Change in Rural Society of India" Sarth Publication, Anand.
2. P.V. Yung : Scientific social survey and Research 1953
3. Goode and Hatt : Methods in Social Research. Tokyo
4. Forese and Stephen : Social Research methodology: printice Hall, New jersey (1973)
5. Gopal M.H. : An introduction to Research procedure in Social Sciences. Asia pub. Housecc - 1994
6. Goode W.J. : Method in social Research P 1952
7. Maharana D.P., B;K;Nayk & N.C.Shah : Socio-Economic Change through N.G.O. A case study of Gram vikas in a Tribal region in Orissa
8. Puline Young : Scientific Socioal Survey and Research. Prentice-Hall Of India. New Delhi- 1968
9. Selltitz, Jahoda and others : Research Methods in Social Relations.
10. Vohra Vandna : Research methodology Omega pub. New Dilhics 2007)
11. Desai A.R. (1950) Rural Sociology in India. Bomby
12. Patel A.S. (1992) Badlatu Gamdu' Centre for Social Studies, Surat
13. Zaveri M.K. (1977) Social Change, Gujarat University
14. Smith D.E., India as a Secular State, Princeton University, Press, New Jersey, 1963
15. Desai A.R. Social Background of India Nationalism, Popular Prakashan, Bomby, 1966
16. Singh, Yogendra, Modernization of Indian Tradition, Rawat Jaipur (reprinted) 1994
17. Dube, S.C. Understanding Change, Vikas Publishing House, New Delhi, 1993.
18. Gupta, Dipankar Mistaken Modernity, Harpaer Collings, New Delhi, 2000
19. Singh, K.S. People of India : An Introduction Anthropological Survey of India, Calcuttal, 1992
20. V~6 IDzF o c;FDFIHS 5IZJT"Gc o ZFJT 5|SFXG4 G> IN<,L
21. U|FDL6 EFZT sp5[I1FT ~J\ V;\U19Tf v ~D ~, ;]Z[SF G[X, 5la,IX\UCFp; HI5]Z
22. U|FDL6 ;DFHXF:+ v 0F" ZFH[gN[S]DFZ XDF" ~8,F\I8S 5la,X;" ~^0 I0:8=Lal]8;"
23. U|FDL6 IJSF; v 0F" ;J,IF IACFZL JDF" VFIJQSfZ 5la,X;" I0:8=Lal]8;" HI5]Z4 ZFH:YFG
24. પટેલ એ.એસ.(૧૯૬૮) 'ગ્રામીણ સામાજિક પરિવર્તન', ગુજરાત સમાજશાસ્ત્રી પરિષદ, પ્રથમ અધિવેશન, અમદાવાદ.
25. પટેલ અંબાલાલ એસ. (૧૯૮૨) 'બદલાતું ગામ' સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સુરત
26. પ્રો.એચ.જી.દેસાઈ એન્ડ પ્રો.કે.જી.દેસાઈ 'સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ' યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
27. પ્રા.એ.આર.શાહ, પ્રા.એસ.ટી.જોષી, પ્રા.આર.ચુડાસમા સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ પદ્ધતિઓ મે.લી.એ.પ્રકાશ, અમદાવાદ
28. વી.પી.શાહ (૧૯૮૮) 'સંશોધન અહેવાલ લેખન યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
29. વિમલ પી. શાહ અને તારાબેન પટેલ (૧૯૭૮) અને 'સમાજશાસ્ત્ર સંશોધન પદ્ધતિઓ આંકડા શાસ્ત્રીય' ભાગ - ૨ રચના પ્રકાશન અમદાવાદ.
30. દેસાઈ એ. આર. ૨૦૦૮, રૂરલ સોશ્યોલોજી ઈન ઈન્ડિયા, પોપ્યુલર પ્રકાશન, ભોમ્બે
31. પાંડે ગણેશ અને પાંડે અરૂણા, ૨૦૦૪, ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, રાધા પબ્લિકેશન, નવી દિલ્હી
32. શર્મા વિરેન્દ્ર પ્રકાશ, ૨૦૦૮, ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, પંચશીલ પ્રકાશન, જયપુર
33. શ્રીનિવાસ એમ.એન.૧૯૬૭, ભારતનું ગ્રામજીવન, આર.આર.શેઠ કંપની અમદાવાદ.
34. દવે હર્ષિદા એચ. : 'સામાજિક સમસ્યાઓ' યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાતરાજ્ય, અમદાવાદ: ૨૦૦૦
35. 'ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ' : "રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ફોર રૂરલ પુનર:૧૯૭૭
36. ડૉ. મસવી : આયોજિત વિકાસ અને આદિવાસીઓના આર્થિક જીવનમાં આવેલ પરિવર્તન.
37. પ્રા.એ.જી.શાહ, પ્રો.જે.કે.દવે : 'સમાજશાસ્ત્રની સંશોધન પદ્ધતિઓ અને આંકડાશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ' અનડાબુક ડેપો, અમદાવાદ-૨૦૦૫
38. પ્રા.જે.સી. પટેલ : 'ભારતમાં ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર' પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
39. ડૉ.રમણીક ભટ્ટી : 'બદલાતું ગામડું' સ્વા.પ્રા.ડૉ.પી.એસ.જેઠવા સમાજશાસ્ત્ર સંગ્રહન, રાજકોટ ૨૦૦૬
40. ડૉ.રોહિત પંડ્યા : 'ગુજરાતના ગ્રામીણ સમાજનું પરિવર્તન અને ગાંધીવાદી નેતૃત્વ' પ્રાશ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.
41. ડૉ.હેમીશ્વારાવ : 'સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસ', અનડાબુક ડેપો, અમદાવાદ
42. મજુમદાર એન્ડ મદન : ભારતીય જન સંસ્કૃતિ, ૧૯૮૫ અચાલા પ્રકાશન, લખન